

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (4/2023)

nadesłany: 12.12.2023 r. – przyjęty: 29.12.2023 r.

Albert TERELAK*
Sebastian KOŁODZIEJCZAK**

Przemoc domowa wobec seniorów na obszarach wiejskich Zachodniej Polski – charakterystyka zjawiska w relacjach starszych kobiet, ofiar przemocy domowej

**Domestic violence against seniors in rural areas of western Poland –
characteristics of the phenomenon in the relations of older women, victims of
domestic violence**

Abstrakt

Cel. Artykuł przedstawia wyniki badań nad przemocą domową (PD) wobec osób starszych. Badania realizowane są w ramach zachodniopomorskiego systemu przeciwdziałania-

* **e-mail:** albert.terelak@usz.edu.pl

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Socjologii, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Polska

University of Szczecin, Faculty of Humanities, Institute of Sociology, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Poland

ORCID: 0000-0003-2033-6946

** **e-mail:** sebastian.kolodziejczak@usz.edu.pl

Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Socjologii, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Polska

University of Szczecin, Faculty of Humanities, Institute of Sociology, Krakowska 71,
71-017 Szczecin, Poland

ORCID: 0000-0002-3642-6295

nia przemocy w rodzinie, a ich główną oś problemową stanowią: obraz, czynniki sprawcze oraz konsekwencje zjawiska, ujawniające się w relacjach starszych kobiet na temat PD, formułowanych przez osoby jej doświadczające, a także na temat stosunków rodzinnych między sprawcami a ofiarami.

Metody i materiały. Dla realizacji zamierzeń badawczych przyjęte zostało podejście właściwe teorii ugruntowanej, cechujące się „nienarzucaniem” uczestnikom badania jakichkolwiek kategorii pojęciowych związanych z przemocą domową. Badanie zostało zrealizowane techniką zogniskowanego wywiadu grupowego wśród 48 starszych kobiet, będących ofiarami, a także świadkami przemocy w środowisku domowym. Wszystkie uczestniczki badania są mieszkankami obszarów wiejskich jednej z gmin Pomorza Zachodniego.

Wyniki i wnioski. Zastosowanie paradygmatu jakościowego pozwoliło dostrzec: 1) złożoność relacji między członkami rodzin: sprawcami, ofiarami, a także świadkami przemocy; 2) wielowymiarowość form przemocy. Oba te wymiary w procesie analizy ujawniły kompleks czynników tworzących warunki konstytuujące charakterystyczny status „seniora-ofiary” w rodzinie z problemem przemocy. Przestrzeń poznawczą doświadczeń przemocy tworzą następujące kategorie analityczne wyłonione w procedurze kodowania materiału empirycznego: cechy ładu społecznego sprzyjające wykluczeniu seniorów, dysfunkcjonalne wzorce życia rodzinnego, degradacja statusowa osoby starszej, instrumentalna orientacja życiowa w pokoleniu młodych, katalizujące występowanie przemocy: sukcesja i nałogi w rodzinie, niezapewnienie koniecznej opieki, eksploatawanie osób starszych, naruszanie poczucia godności osób starszych, marginalizowanie osób starszych.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, marginalizacja, analiza jakościowa, teoria ugruntowana, ageizm, przemoc wobec kobiet, przemoc domowa, przemoc wobec starszych.

Abstract

Aim. The article presents the results of research on domestic violence (PD) against older people. The research was carried out within the framework of the West Pomeranian system of counteracting domestic violence, and its main problem axis is the image, the perpetrators, and the consequences of the phenomenon, as revealed in older women’s accounts of PD, as formulated by those experiencing it, as well as the family relations between perpetrators and victims.

Methods and materials. In order to achieve the research objectives, an approach appropriate to grounded theory was adopted, characterised by “not imposing” any conceptual categories related to domestic violence on the research participants. The study was carried out using a focus group interview technique amongst 48 elderly women who are both victims and witnesses of domestic violence. All participants in the study are residents of rural areas of one of the municipalities of Western Pomerania.

Results and conclusion. The application of the qualitative paradigm made it possible to see: 1) the complexity of relations relationships between family members: perpetrators, victims, and also witnesses of violence; 2) the multidimensionality of the forms of violence. Both of these dimensions, in the process of analysis, revealed a complex of factors creating the conditions constituting the characteristic status of the “senior-victim” in a family with a problem of violence. The cognitive space of the experience of violence is formed by nine analytical categories emerged in the procedure of coding the empirical material.

Keywords: rural areas, grounded theory, marginalization, ageism, elder abuse, qualitative analysis, domestic violence, violence against women.

Wprowadzenie

W związku z coraz częściej obecnym w refleksji nad problemami społecznymi zjawiskiem ageizmu (Dziechciaż, Filip, 2014; Szukalski, 2015), związanym z demograficznymi zmianami w społeczeństwach zachodnich (Luzny, Jurickova, 2012), w ostatnim czasie rośnie zainteresowanie przemocą domową (PD) wobec osób starszych. Pierwsze znaczące publikacje odnoszące się do tej problematyki ukazały się w latach 70. ubiegłego stulecia. Przemoc domową wobec osób starszych określano w nich jako *granny battering*, *elder abuse*, *abuse of the elderly*, *battered elder syndrome*, *battered parents* czy *geriatric abuse* (Grunfeld, Larsson, Mackay, Hotch, 1996; Krug, Dahlberg, Mercy, Zwi, Lozano, 2002; Podnieks, Anetzberger, Wilson, Teaster, Wangmo, 2010; Brownell, 2014). Wraz z rosnącym zapotrzebowaniem na wiedzę i praktykę społeczną wzrastało zainteresowanie badawcze wyrażające się coraz licznieszymi publikacjami (Kleinschmidt, 1997), powstawały też instytucje zorientowane na rozwiązywanie problemów społecznych związanych z tym zjawiskiem. Skutkowało to pojawieniem się, w końcu XX w., organizacji i dokumentów regulujących kwestie postępowania w sytuacjach przemocy wobec starszych osób. Dobrymi przykładami są tu: powstały w latach 80. amerykański US National Committee for the Prevention of Elder Abuse oraz utworzony w latach 90. brytyjski program Action on Elder Abuse. Ważnym efektem ich działań było opracowanie *The World Report on Violence and Health*, którego obszerna część obejmuje problematykę PD, a w tym przemocy wobec seniorów (Krug i in., 2002). Raport ten poprzedził przyjęcie innych międzynarodowych dokumentów definiujących przemoc wobec osób starszych oraz sposoby przeciwdziałania temu zjawisku, takich jak: *Plan of Action on Ageing* (United Nations Economic..., 2013) czy *Opinion of the European Economic and Social Committee on Elder Abuse* (2008).

Stosunkowo licznie realizowane badania dotyczące PD, koncentrujące się na aspekcie skali tego zjawiska, obrazują zwykle zestaw różnych form przemocy pod postacią

bardziej lub mniej rozbudowanych typologii. Najbardziej podstawowym podziałem jest ujęcie dychotomiczne, wyróżniające przemoc psychiczną (psychiczno-emocjonalną) oraz fizyczną (w tym nadużycia o charakterze seksualnym) (Flury, Nyberg, Riecher-Rössler, 2010). W badaniach wyróżnia się także, jako osobną formę, przemoc ekonomiczną (Slabbert, Green, 2014; Gomes, 2020). Istnieją również bardziej rozbudowane ujęcia metodologiczne, zawierające więcej form PD, przykładowo takich jak:

- przemoc fizyczna – nieprzypadkowe obrażenia poniesione w wyniku działania sprawcy pozostającego z ofiarą w relacji bliskości. Stosowanie rozmaitych form przymusu, opartego na przewadze fizycznej, w celu nakłonienia do podejmowania decyzji oraz działań niechcianych przez ofiarę i krzywdzących ją;
- przemoc psychiczna – poniżanie i upokarzanie, w tym pozbawianie ofiary samodzielności, izolacja i narzucanie własnych poglądów. Pozbawianie środków niezbędnych do właściwego funkcjonowania w wymiarze psychicznym i fizycznym;
- przemoc seksualna – nadużycia o charakterze seksualnym, w tym gwałt (także gwałt małżeński);
- zaniedbanie fizyczne – pozbawienie należytej opieki (w tym medycznej). Odnosi się to szczególnie do osób zależnych (małoletnich dzieci, osób starszych, niepełnosprawnych czy w stanach chorobowych, wymagających opieki);
- zaniedbanie psychiczne – odrzucenie emocjonalne, chłód uczuciowy, obojętność, unikanie okazywania pozytywnych uczuć, lekceważenie psychicznych i emocjonalnych potrzeb ofiary;
- nadopiekuńczość – podejmowanie przez sprawcę działań zorientowanych na ograniczenie prawidłowego rozwoju ofiary poprzez stosowanie nadmiernej kontroli i opieki (Mazur, 2002).

Definicje poszczególnych form PD stanowią źródło sprawdzonych wskaźników, rozumianych jako wyróżnione akty tych rodzajów przemocy. Dobór wskaźników do jasno zdefiniowanych form PD posiada ten niezaprzeczalny walor, że wyniki badań uzyskiwane przez różnych badaczy są porównywalne, dzięki temu możliwa staje się względnie precyzyjna charakterystyka struktury PD, rozumianej jako różne jej formy, a nie tylko akty. Zdarza się jednak, że badacze nie definiują form przemocy, stosując jedynie wskaźniki – akty przemocy. Na przykład w obszernych badaniach charakteryzujących sytuację seniorów w Polsce, w części odnoszącej się do ich doświadczeń związanych z PD, wyróżniono nie jej formy, lecz dziewięć aktów – zachowań sprawców wobec ofiar (Mossakowska, Więcek, Błądowski, 2012). Choć podejście takie w mniejszym stopniu sprzyja obrazowaniu struktury zjawiska, to można spotkać w literaturze przykłady dającego dobre rezultaty konstruowania skal do pomiaru poziomu zjawiska (Marshall, 1992a, 1992b).

Ze względu na złożoność zjawiska PD, trudność badania jego społecznej skali oraz wciąż niedostateczną liczbę pogłębionych badań w Polsce, skupionych na autentycznych doświadczeniach osób starszych będących ofiarami nadużyć ze strony bliskich, opracowano szerokie przedsięwzięcie badawcze zmierzające, z jednej strony, do statystycznego zobrazowania charakteru oraz skali PD wobec osób starszych, z drugiej natomiast do odsłonięcia (w paradygmacie jakościowym) reprezentacji poznawczych funkcjonujących w świadomości oraz praktykach życia codziennego senierek – ofiar i świadków przemocy.

W wymiarze ilościowym (zrealizowanym techniką kwestionariuszową) projektu badawczego prezentowanego w niniejszym artykule zastosowany został podział na pięć form PD: psychiczną, fizyczną, ekonomiczną, seksualną oraz zaniedbania, których ogląd oparto łącznie na dziewiętnastu wskaźnikach (aktach tych form przemocy). Ze względu na szeroki zakres uzyskanych wyników oraz fakt, że mają one autonomiczny charakter, wyniki oraz szczegółowa metodologia tego badania zostały scharakteryzowane w odrębnym artykule (Terelak, Kołodziejczak, 2023).

W wymiarze jakościowym przyjęta została teoretyczna perspektywa etnometodologii, kładąca podstawowy akcent na potocznym (codziennym) sposobie poznawania i obrazowania faktów świata społecznego. W takim kontekście przyjęto zasadę ograniczenia prekonceptualizacji problematyki badawczej do niezbędnego minimum, formułując w wywiadach tylko dwa ogólne pytania dotyczące: 1) tego, czym w pojęciu osób starszych jest PD; 2) tego, czym ją tłumaczą. Operacjonalizacja tej problematyki została z kolei całkowicie pominięta dla uzyskania autentycznego, nienarzuconego przez nomenklaturę teoretyczną sposobu obrazowania i rozumienia badanego zjawiska. Przyjęto, że najlepszej aparatury metodologicznej dostarcza procedura badawcza właściwa teorii ugruntowanej.

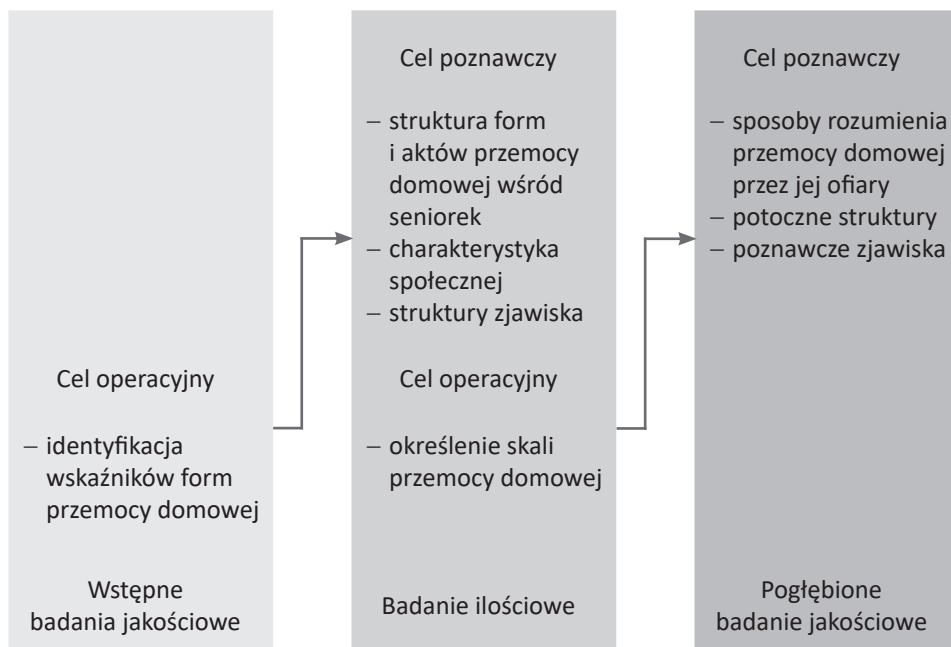
Metoda

Dla badania skali PD wobec osób starszych przygotowany został kwestionariusz odnoszący się do osobistych doświadczeń respondentów. Opracowano go w sposób pozwalający uniknąć sformułowań zbyt ogólnych i różnie rozumianych przez respondentki. Nie zawierał on zatem takich terminów jak *przemoc psychiczna* czy *zaniedbanie*, a nade wszystko *przemoc domowa*; obecne w nim były jedynie terminy związane z działaniami sprawiającymi przykrość lub wyrządzającymi krzywdę. Pytania skierowane do respondentek odnosiły się więc do wskaźników poszczególnych form PD bez ich nazywania.

Badanie jakościowe zakłada poszukiwanie autentycznych doświadczeń, opisywanych osobiście przez jego uczestników, co pozwala wyjść poza ramy myślenia, jakie wyznacza kwestionariusz strukturalizujący niejako z zewnątrz poszczególne formy PD. Podejmując ten rodzaj badań nad omawianym zjawiskiem, głównymi wymiara-

mi analitycznymi – obok natężenia poszczególnych jego form, co było przedmiotem badań kwestionariuszowych – uczyniono społeczno-kulturową genezę PD wobec osób starszych, sposoby rozumienia (przez seniorki) różnorodności przejawów tego zjawiska, a także wpływ doświadczania krzywdy ze strony bliskich na ogólnie pojmowaną sytuację seniora w rodzinie oraz jego obraz własnej osoby i przemiany tego obrazu.

Relacje między obydwoma wymiarami projektu badawczego pokazuje schemat 1.

Rysunek 1. Struktura procesu badawczego nad zjawiskiem PD.

Źródło: Badanie własne.

Wstępne badania jakościowe zostały zrealizowane kilka lat wcześniej na różnorodnych próbach badawczych, w których zidentyfikowano 65 wskaźników przemocy domowej, spośród których wyselekcjonowano, na drodze analizy statystycznej, 19 wskaźników o najwyższej trafności i rzetelności (C Pearsona w przypadku każdego z nich przekraczało 0,7, α Cronbacha mieściło się na poziomie od 0,673 do 0,970), które trafiły do kwestionariusza badań ilościowych zrealizowanych w ramach drugiego bloku (Terelak, Kołodziejczak, 2023).

Blok pogłębionych badań jakościowych został zrealizowany w 14 miejscowościach jednej z polskich gmin. Przeprowadzono serię wywiadów grupowych, w których uczestniczyło łącznie 48 senierek (kobiet powyżej 60. roku życia), wyrażających zgodę na udział w badaniu.

Ze względu na to, że status „seniora-ofiary PD” nie jest raz na zawsze ustalony (będąc w swej istocie fenomenem dynamicznym, czyli powstającym w społecznej interakcji między seniorem a członkami jego rodziny, a także ze społecznością, w której żyje), stworzona koncepcja badawcza mieści się w obszarze interakcjonizmu symbolicznego. Zasadnicze znaczenie w procesie poznawczym ma bowiem sposób rozumienia przez aktorów sytuacji w którą są uwikłani, jej przebiegu oraz towarzyszących okoliczności (Schwalbe, Mason-Schrock, 1996). Angażują oni swe doświadczenia życiowe w proces społecznego negocjowania z innymi, tego kim się jest w sytuacji uwikłania w PD. Jak zostanie wykazane, tożsamość ofiar PD ulega przeobrażeniom. Ten jakościowy kontekst realizowanego projektu został oparty na teoretycznej podstawie, jaką stanowi koncepcja współczynnika humanistycznego, która nakazuje nie narzucać ram pojęciowych uczestnikom badania, lecz skupić się na autentycznych, wyrosłych w danej społeczności konstrukcjach interpretacyjnych badanego zjawiska (Znaniiecki, 1927).

Zrealizowane badanie zogniskowane zostało – zgodnie z powyższymi ustaleniami – na analizie codziennych praktyk życiowych, jakie podejmują uczestniczące w wywiadach seniorki, współrealizując z domownikami rzeczywistość rodzin z problemem przemocy. Istotny rys nadaje tu nadal charakterystyczna w Polsce, szczególnie na obszarach wiejskich, kultura relacji interpersonalnych zakorzenionych w patriarchalizmie (Rorat, Szelań-Sikora, Gródek-Szostak, 2016; Hoppe, 2020; Michalska, 2020). Zarówno sprawcy, jak i ofiary oraz członkowie rodziny będący świadkami/uczestnikami przemocy realizują ją w codziennych praktykach interakcyjnych. Pozwala to wprost przyjąć ustalenia Harolda Garfinkla na temat własności zasobów wiedzy potocznej, którą posługują się ludzie w warunkach życia rodzinnego, za bezpośrednią podstawę teoretyczną realizowanej koncepcji badawczej. Własności, takie jak: wyrażenia okazjonalne (*occasional expressions*), usankcjonowana zasadnicza niedookreśloność (*sanctioned vagueness*), roszczenie do zgodności (*pretense of agreement*), retrospektywno-prospektywny sens (*retrospective-prospective sense*), służą – w ujęciu twórcy etnometodologii – wypracowywaniu oraz nadawaniu sensu czynnościom, a także rolom podejmowanym i realizowanym przez uczestników interakcji (Garfinkel, 2020).

Przyjęto, że najlepszym metodologicznie sposobem realizacji powyższych ustaleń są procedury opracowane i rozwijane przez twórców oraz kontynuatorów teorii ugruntowanej (Glaser, Strauss, 2006). Przede wszystkim rozwijanie wiedzy w naukach społecznych powinno przebiegać zgodnie ze schematami codziennego sposobu myślenia ludzi. Proces tworzenia teorii ugruntowanej ma być jak najbardziej zbliżony do procesu stawania się rzeczywistości społecznej, w pewnym sensie wręcz ma ten proces imitować. Trzecim fundamentalnym zagadnieniem jest postulat jak najdalej posuniętego ograniczenia prekonceptualizacji zamysłu badawczego. Postulat taki ma pewną istotną zaletę, choć planowo nie uwzględnia istniejących ustaleń teoretycznych w zakresie badanej problematyki, ponieważ opiera się na założeniu, że badacz winien

traktować poznawaną rzeczywistość jako swoistą *terra incognita*, daje możliwość badania w charakteryzowanym przez Hansa Reichenbacha „kontekście odkrycia”, pozwalającym na niczym nieograniczony twórczy ogląd badanych procesów i zjawisk (Reichenbach, 1938).

Uczestnik wywiadów jakościowych (informator) różni się od respondenta przede wszystkim tym, że dzieli się swoimi oryginalnymi doświadczeniami i wiedzą nieznaną badaczowi wcześniej. Dostarczając informacji na temat spraw interesujących badacza, uczestniczy w procesie badawczym na zasadzie partnera, od którego zależy wiedza badacza, a w konsekwencji – wyniki badania. Ta podstawowa, konstytutywna cecha informatora uprawnia do traktowania go w sposób szczególny, jako równoprawny badaczowi podmiot badania (Terelak, Kołodziejczak, 2012). Przyjęcie tego kontekstu badawczego umożliwia zgromadzenie materiału empirycznego płynącego z rzeczywistego przeżycia informatorów, którego postać nie jest funkcją sugerującego oddziaływania sformułowań używanych przez badacza, lecz wynika wprost z ich opisu własnymi słowami. Kluczowe jest tutaj wypracowanie takiej sytuacji badawczej, w której osoba udzielająca wywiadu będzie wypowiadać się z chęcią pomocy w zrozumieniu tego, co stanowi istotę jej doświadczeń, przemyśleń i przekonań, a do tego zrobi to szczerze i na tyle autentycznie, by pozwolić badaczowi zrozumieć coś wykraczającego poza subiektywność jej osobistej perspektywy.

Przedmiotem jakościowego podejścia badawczego uczyniono:

- obecne w świadomości senierek sposoby postrzegania i rozumienia różnorodnych postaci przemocy w środowisku domowym;
- przekonania informaterek dotyczące źródeł PD oraz uwarunkowań jej występowania.

Obydwa powyższe cele badawcze stały się osiowymi zagadnieniami serii zogniskowanych wywiadów grupowych, przeprowadzonych przy zastosowaniu procedury wynikającej z ustaleń metodologii teorii ugruntowanej (Konecki, 2000). W toku przeprowadzonych wywiadów część wypowiedzi informaterek obrazuje zarówno przemoc wobec starszych kobiet, jak i starszych mężczyzn, stanowiąc elementy uniwersalne charakteryzujące zjawisko PD wobec seniorów.

Wyniki

Perspektywę poznawczą zrealizowanego badania tworzą wyniki analizy jakościowej, stanowiące efekt selektywnego kodowania najważniejszych kategorii, poddane następnie opracowaniu teoretycznemu poprzez zastosowanie tzw. paradygmatu kodowania, charakterystycznego dla teorii ugruntowanej (Glaser, Strauss, 2006; Konecki,

2000). Zabieg ten pozwolił uporządkować tok myślenia o wyłaniających się z materiału empirycznego kategoriach i ich własnościach. Przyjęto, że paradygmat kodowania wykorzystany zostanie do identyfikowania poszczególnych kategorii w przestrzeni występowania kategorii centralnej, jaką tworzy PD wobec seniorów. Przestrzeń ta wyznaczona jest przez poszczególne elementy paradygmatu kodowania (warunki przyczynowe występowania danego zjawiska, samo to zjawisko, kontekst, czyli warunki czasowe, miejsce zajścia zjawiska, które opisuje dana kategoria, warunki interweniujące, czyli to, co osłabia lub wzmacnia zachodzenie zjawiska, działania lub strategie i techniki stosowane w interakcjach społecznych, konsekwencje działań oraz interakcji odnoszących się do badanego zjawiska), przy czym zastosowano w nim modyfikację polegającą na potraktowaniu kontekstu jako elementu należącego do tych warunków przyczynowych, które tworzą bezpośrednie okoliczności wystąpienia PD wobec seniorów.

Kodowaniu selektywnemu poddano poniższe kategorie, wyłonione w toku wstępnej analizy materiału empirycznego stanowiącego efekt wywiadów na temat elementów rozumianych przez seniorki jako źródła, przyczyny bądź determinanty PD oraz na temat identyfikowanych przez nie przejawów tego zjawiska:

- cechy ładu społecznego sprzyjające wykluczeniu seniorów,
- dysfunkcjonalne wzorce życia rodzinnego,
- degradacja statusowa osoby starszej,
- instrumentalna orientacja życiowa w pokoleniu młodych,
- katalizujące występowanie przemocy: sukcesja i nałogi w rodzinie,
- niezapewnienie koniecznej opieki,
- eksploatowanie osób starszych,
- naruszanie poczucia godności osób starszych,
- marginalizowanie osób starszych.

Ze względu na to, że każda z powyższych kategorii stanowi *signum* dla szeregu różnorodnych zachowań, zostały one uporządkowane w oparciu o grupowanie i typologizację, co pozwoliło zidentyfikować właściwości tych kategorii. W poniższych zestawieniach zostały zamieszczone sformułowania użyte przez uczestniczki wywiadów, zestawione w grupy ze względu na podobieństwo treści, jakie wyrażają. Tym poszczególnym „zapisom źródłowym” nadano syntetyczne określenia, tworząc ich swoiste nazwy, a tym samym wyłaniając „właściwości” szerokich kategorii ogniskowanych przez PD wobec osób starszych.

Pierwszą kategorię, posiadającą znamiona własności strukturalnej systemu społecznego, odwołującą się do źródeł PD wobec osób starszych, stanowią *cechy ładu społecznego sprzyjające wykluczeniu seniorów*. Z wypowiedzi uczestniczek badania wyłania się obraz swoistego przyzwolenia na pogarszanie się sytuacji osób (nie tylko kobiet, lecz także mężczyzn) wstępujących w okres schyłku życia. Przemoc ze stro-

ny bliskich okazuje się niejako wpisana w tę sytuację. W niektórych przypadkach, ze względu na swą powszechność, traktowana jest jako coś naturalnego.

Tabela 1

Tablica kodowania selektywnego – kategoria źródeł i czynników sprawczych przemocy wobec osób starszych: cechy ładu społecznego sprzyjające wykluczeniu seniorów

Zapisy źródłowe wypowiedzi senierek	Własności
Taki to zły los starych ludzi... Bezradność osób starszych Bezradność osób starszych wobec agresora Brak konsekwencji ofiar	Niezdolność przeciwstawienia się przemocy
Znieczulica społeczna, brak zainteresowania	Brak społecznej reakcji na przemoc
Zły wpływ otoczenia Wpływ otoczenia Wpływ żony (męża) na życie starszych rodziców	Złe wzorce w otoczeniu
Brak przepisów prawnych	Ograniczenia w systemie przeciwdziałania przemocy domowej
Poczucie bezkarności	Przekonanie sprawców o bezkarności
Nie ma domu, w którym coś się nie dzieje, ale nikt się do tego nie przyzna	Powszechność zjawiska
Błędy wychowawcze Złe traktowanie, brak dobrego wychowania Nie uczy się dzieci szacunku do starszych Bardzo małe dzieci uczą się złego traktowania przez swoich rodziców Nie uczy się dzieci szacunku dla dorosłych Pobłażliwość dla niewłaściwego zachowania dzieci Brak rodziców zainteresowanych problemami dzieci	Dysfunkcjonalność przekazu wzorców

Źródło: Badanie własne.

Obniżona zdolność seniorów do przeciwstawiania się złemu traktowaniu przez członków rodzin wynika z czynników opisanych przez wymienione powyżej właściwości: 1) przekonanie o niestnieniu możliwości uniknięcia „złego losu starych ludzi”, podszyte fatalizmem myślenia o pozycji jednostki w świecie społecznym; 2) wynikające z ograniczeń obecnych w wieku senioralnym; 3) z reprodukcji przez „młodych” schematu rodziny z problemem przemocy, zainicjowanego wcześniej przez obecnych seniorów. Jeśli jeszcze wziąć pod uwagę ograniczenia wydolności systemu przeciwdziałania PD, to ujawnia się syndrom kultury reprodukcji przemocy.

Kategoria *dysfunkcyjne wzorce życia rodzinnego*, ściśle powiązana z poprzednią, również należy do specyfiki systemu społecznego poprzez to, że posiada charakter strukturalny.

Tabela 2

Tablica kodowania selektywnego – kategoria źródeł i czynników sprawczych przemocy wobec osób starszych: dysfunkcyjne wzorce życia rodzinnego

Zapisy źródłowe	Własności
Brak pieniędzy na życie	Ubóstwo
Dzieci za dobrze mają	Dobrobyt
Brak rozmowy i tolerancji Brak tolerancji starszych wobec młodych Brak tolerancji młodych wobec starszych Brak więzi emocjonalnej z dziećmi	Brak dobrego kontaktu w rodzinie – deficyt więzi emocjonalnych
Brak miłości i szacunku w rodzinie	Deficyt pozytywnych emocji w rodzinie
Nienawiść Utrwalona nienawiść Wyładowanie złości na słabszym Zawiść	Złe emocje w relacjach rodzinnych
Wspólne mieszkanie z innym pokoleniem Wspólne mieszkanie z synami Młodzi za długo żyją z dorosłymi	Wielopokoleniowe zamieszkiwanie
Wojna pokoleń	Konflikt pokoleniowy
Nierówne traktowanie członków rodziny Nierówne traktowanie dzieci	Retorsje przeszłości

Zapisy źródłowe	Własności
Stosowanie przemocy z zemsty i zazdrości Można sobie zapracować na brak szacunku od dzieci Zły, nierównomierny podział majątku Nierówny podział dóbr materialnych – zemsta dzieci	Retorsje przeszłości [cd.]
Prowokacja i złośliwość osób starszych Ludzie z wiekiem robią się bardziej agresywni i wymagający Wtrącanie się w życie młodych	Seniorzy z wiekiem stają się nieznosni

Źródło: Badanie własne.

Kompleks czynników składających się na omawianą kategorię ujawnia trzy płaszczyzny, na których lokują się przyczyny występowania PD wobec seniorów: 1) płaszczyzna deficytów więzi emocjonalnych, do której specyfiki, paradoksalnie, należy swoiste „emocjonalne rozchwianie” relacji między członkami rodzin. Z jednej strony seniorzy akcentują zanik pozytywnych emocji w rodzinie, z drugiej zaś – ustawiczne erupcje złych; 2) płaszczyzna retorsji przeszłości generowanych przez przeszłe sytuacje i stosowane dawniej sposoby traktowania jednych członków rodziny przez innych; 3) płaszczyzna odmienności generacyjnych wynikających z „przypadłości” wieku podeszłego.

Obok strukturalnych cech systemu, w którym żyją seniorzy, oraz specyfiki relacji rodzinnych z deficytami emocjonalnymi, a także zaszłościami z lat wcześniejszych, istotnym elementem w obszarze przyczyn PD wobec starszych jest *instrumentalna orientacja* życiowa, która przyjmowana jest przez młodych.

Tabela 3

Tablica kodowania selektywnego – kategoria źródeł i czynników sprawczych przemocy wobec osób starszych: instrumentalna orientacja życiowa w pokoleniu młodych

Zapisy źródłowe	Własności
Osoby starsze bywają ofiarami pędu młodych do posiadania więcej Pęd i pośpiech dzieci za pieniędzmi powoduje brak zainteresowania starszymi i chorymi rodzicami	Orientacja młodych na sukces finansowy

Zapisy źródłowe	Własności
Pieniądze Chęć zysku Chęć wymuszenia pieniędzy	Orientacja młodych na sukces finansowy [cd.]
Praca – niechęć podjęcia je Wygodnictwo młodych	Lenistwo, niechęć młodych do podjęcia pracy

Źródło: Badanie własne.

Z jednej strony seniorzy dostrzegają w zachowaniu młodych wręcz dewiacyjny pęd ku korzyściom finansowym. Stanowi on zindywidualizowaną determinantę zachowań będących w istocie aktami przemocy. Z drugiej zaś – wyrażają przekonanie, że oportunistyczna postawa młodych dyktowana jest przede wszystkim chęcią minimalizowania wysiłku. Stanowi to – jak wynika ze zgromadzonych wypowiedzi – wystarczające uzasadnienie dla wykorzystywania „słabszej” pozycji seniorów w rodzinie, a niejednokrotnie czynienia emerytury (lub innych świadczeń otrzymywanych przez seniora) jedynym źródłem dochodów rodziny. Ponadto postawa młodych stanowi również uzasadnienie dla stosowania różnorakiego przymusu do przekazania tytułu własności mieszkania, gospodarstwa rolnego itp.

Omawiana kategoria najbardziej podstawowych przyczyn występowania PD wobec seniorów w paradygmacie kodowania lokuje się w obrębie tzw. warunków przyczynowych zjawiska. Wszystkie one kondensują swoisty kontekst sytuacyjny występowania PD wobec starszych – ich *degradację statusową* w rodzinie.

Tabela 4

Tablica kodowania selektywnego – kategoria źródeł i czynników sprawczych przemocy wobec osób starszych: *degradacja statusowa osoby starszej*

Zapisy źródłowe	Własności
Pieniądze mają młodzi, od starszych coraz mniej zależy Zależność finansowa	Popadnięcie seniorów w zależność od młodych
Porzucenie osoby starszej Seniorzy dla młodych to balast w ich życiu Brak akceptacji osoby starszej	Deprecjacja pozycji w rodzinie

Zapisy źródłowe	Własności
„Ja ci pokażę, kto tu rządzi” Pozycja osób starszych spada	Deprecjacja pozycji w rodzinie [cd.]
Z lęku, że sobie nie poradzi Ze strachu przed samotnością starszy pozwala Pozwalanie na brak szacunku Brak wymagania szacunku dla siebie Seniorzy nie szukają pomocy ze strachu lub wstydu Brak wiary w pomoc innych osób i instytucji Poczucie winy niepotrzebnej osoby starszej	Autodegradacja seniorów

Źródło: Badanie własne.

O ile senior nie podda się przemożnemu wpływowi czynników strukturalnych, determinujących jego nieuprzywilejowaną pozycję w społeczeństwie oraz deprecjujących relacji wewnątrzrodzinnych – a tym samym jego pozycja w rodzinie nie ulegnie degradacji – o tyle ryzyko doznawania przemocy jest mniejsze niż w sytuacji poddania się oddziaływaniu tych czynników. Degradacja statusowa zdaje się więc warunkiem *sine qua non* rozrastania się problemu PD. Przykładowo, jeśli senior nie zagwarantuje sobie prawnie godziwych warunków życia, przekazując młodym akt własności mieszkania, domu czy gospodarstwa rolnego, to otwiera pole dla degradacji swej pozycji w rodzinie.

Paradygmat kodowania zakłada występowanie specyficznych warunków interweniujących, które sprzyjają występowaniu analizowanego zjawiska bądź je ograniczają. Z zebranych wypowiedzi została wyłoniona kategoria *katalizujących występowanie przemocy: sukcesji i nałogów w rodzinie*, której właściwości oraz zapisy źródłowe zamieszczone zostały poniżej.

Tabela 5

Tablica kodowania selektywnego – kategoria źródeł i czynników sprawczych przemocy wobec osób starszych: katalizujące występowanie przemocy: sukcesja i nałogi w rodzinie

Zapisy źródłowe	Własności
Póki nie przepisze się dzieciom, to spokój Po przepisaniu domu dzieciom, rodzice idą mieszkać do piwnicy	Sukcesja w rodzinie
Alkoholizm Alkohol Dopalacze Narkotyki Nadużywanie alkoholu przez dzieci i bicie rodzica Brak pieniędzy na używki i zabieranie rodzicom	Nałogi w pokoleniu młodych

Źródło: Badanie własne.

Jeżeli specyficzny rys kultury osłabiającej pozycję osoby starszej w rodzinie współwystępuje z instrumentalną orientacją życiową młodych oraz deprecjonującymi relacjami rodzinnymi, co doprowadza seniora do degradacji i autodegradacji statusowej – jeśli dodatkowo w pokoleniu młodych pojawią się uzależnienia od substancji psychoaktywnych lub dojdzie do sukcesji uzależniającej seniora – to wizja pojawienia się i narastania przemocy wobec niego traktowana jest przez uczestników wywiadów jakościowych jako pewna.

Omówione powyżej kategorie źródeł PD wobec seniorów odnoszą się do treści przekonań uczestników badania, ich wiedzy oraz doświadczeń związanych z tym zjawiskiem. Poniższe cztery kategorie, nasycone wyróżnionymi własnościami – w myśl paradygmatu kodowania, obrazujące działania, strategie i techniki stosowane w interakcjach społecznych – ujawniają specyfikę percepcji przejawów przemocy ze strony członków rodzin seniorów.

Pierwsza wyróżniona kategoria analityczna wyłania się jako efekt, a także jako element dysfunkcjonalności rodziny. Osoby starsze w rodzinie stykają się z przejawami niedopełniania zasadniczych powinności, tradycyjnie przypisanych społecznym rolom rodzinnym, w których jedni członkowie rodziny troszczą się o innych, starają się wzajemnie zaspokajać swoje potrzeby (por. Zwoliński, 2015).

Tabela 6

Tablica kodowania selektywnego – kategoria: niezapewnienie koniecznej opieki

Zapisy źródłowe	Własności
Głodzenie	Ograniczanie pożywienia
Odcięcie mediów	Utrudnianie zaspokojenia potrzeb bytowych
Nieudzielenie pomocy osobie chorej Brak opieki medycznej Brak środków na leczenie	Niezapewnienie opieki medycznej
Po przepisaniu domu dzieciom rodzice idą mieszkać do piwnicy. Dziadek musi wchodzić do pokoju po drabince Wysyłanie starszej osoby do domu starców bez jej zgody Brak zgody na przyjęcie do domu	Niezapewnienie miejsca do mieszkania

Źródło: Badanie własne.

Zachowania tworzące własności omawianej kategorii w znacznej mierze zdają się korespondować z tą formą PD, która określana jest mianem zaniedbań. Częściej mamy tu do czynienia z zaniechaniem podjęcia pewnych działań, aniżeli z aktywną przemocą. Przy czym tego rodzaju sytuacja – z jednej strony stwarzając, z drugiej zaś utrwalając nierówności między członkami rodziny – stanowi dogodną płaszczyznę dla kolejnych przejawów przemocy, deprecjacji starszych przez młodszych członków rodziny, a nawet autodegradacji seniorów.

Bardziej aktywnym przejawem PD jest wykorzystywanie słabości i nieuprzywilejowanej pozycji osób starszych do czerpania indywidualnych korzyści przez innych, „silniejszych” członków rodzin. Tego rodzaju akty określone zostały jako kategoria analityczna *eksploatowanie osób starszych*, której własności oraz leżące u jej podstaw wypowiedzi źródłowe seniorów ujęte zostały w tabeli 7.

Tabela 7

Tablica kodowania selektywnego – kategoria: eksploatawanie osób starszych

Zapisy źródłowe	Własności
Wykorzystywanie osób niepełnosprawnych	Wykorzystywanie niepełnosprawnych
Zmuszanie do zapisania mieszkania Dla wymuszenia przepisania mieszkania	Wymuszanie przejmowania majątku (nieruchomości)
Dziadek musi wchodzić do pokoju po drabinie Zamykanie w różnych pomieszczeniach Ograniczanie dostępu do telewizji i radia Ograniczanie potrzeb osób starszych	Piętrzenie niedogodności życiowych
Wymuszanie groźbą Wykorzystywanie zależności	Wykorzystywanie zależności
Zabieranie emerytury Wymuszanie renty (pieniędzy) Odbieranie pieniędzy Wymuszanie pieniędzy Zmuszanie rodziców do żebrania dla dzieci Nawet mediator nakazał płacenie czynszu (kiedy nie ma takiej konieczności, bo mieszkanie przepisane na córkę z dożywotnim prawem użytkowania przeze mnie)	Odbieranie pieniędzy

Źródło: Badanie własne.

Z jednej strony naturalne ograniczenie witalności życiowej, a także społecznej aktywności w rodzinie i poza nią, związane jest z generacyjną zmianą ról społecznych w rodzinie, z drugiej zaś – z ostentacyjnym parciem do sukcesji lub realizowaniem jej poprzez dominację wyrażającą się zawłaszczaniem przestrzeni domowej, wykorzystywaniem rosnącej zależności, aż do – włączającego w ubóstwo – pozbawiania środków finansowych. Tak eksploatacyjne postępowanie z natury rzeczy posiada wyraźnie intencjonalny charakter, co pozwala dostrzec w nim wręcz osobliwą postawę wobec seniorów w rodzinie; nie sposób określić jej inaczej niż jako postawę przemocową.

Kompleks zachowań wysoce aktywnych, a równocześnie niezwykle głęboko wnikających do świadomości oraz degradujących poczucie tożsamości seniorów i uderzających w ich dobrostan, tworzy kategorię *naruszenie poczucia godności osób starszych*. Przekonanie o pomniejszeniu lub utracie poczucia godności zyskało wiele sformułowań nasycających teoretycznie (Konecki, 2000) tę kategorię dziewięcioma właściwościami.

Tabela 8

Tablica kodowania selektywnego – kategoria: naruszenie poczucia godności osób starszych

Zapisy źródłowe	Własności
Lekceważenie osób starszych Lekceważenie wiedzy	Lekceważenie
Utrudnianie spokojnego życia	Zaburzenie spokoju
Tak zwane poczucie winy	Wywoływanie poczucia winy
Zwracanie uwagi co wolno, a co nie wolno Ograniczanie swobody we własnym domu	Ograniczanie swobody
Poniżanie Okazywanie braku szacunku ... za długo żyjesz... Wyśmiewanie, dokuczanie	Poniżanie
Wulgarność i poniżanie Wyzwiska Obrażanie	Wulgarny język
Popychanie Szturchanie Wrogość	Pomiatanie
Bicie	Zadawanie bólu
Gwałt małżeński	Gwałt

Źródło: Badanie własne.

Właściwości powyższej kategorii obrazują kompleksy zachowań o wysoce zindywidualizowanym, osobistym oddziaływaniu na poczucie własnej wartości osób starszych. Stanowią one symptom degradacji podmiotowości seniora. Wykryształowanie się tego rodzaju relacji między członkami rodziny stanowi kanwę dla degradacji społecznej, jaką jest zobrazowane w poniższej tabeli *marginalizowanie osób starszych*, odpychanie ich od głównego nurtu życia rodzinnego, pomniejszanie ich znaczenia i pozycji, pozostawiania samym sobie.

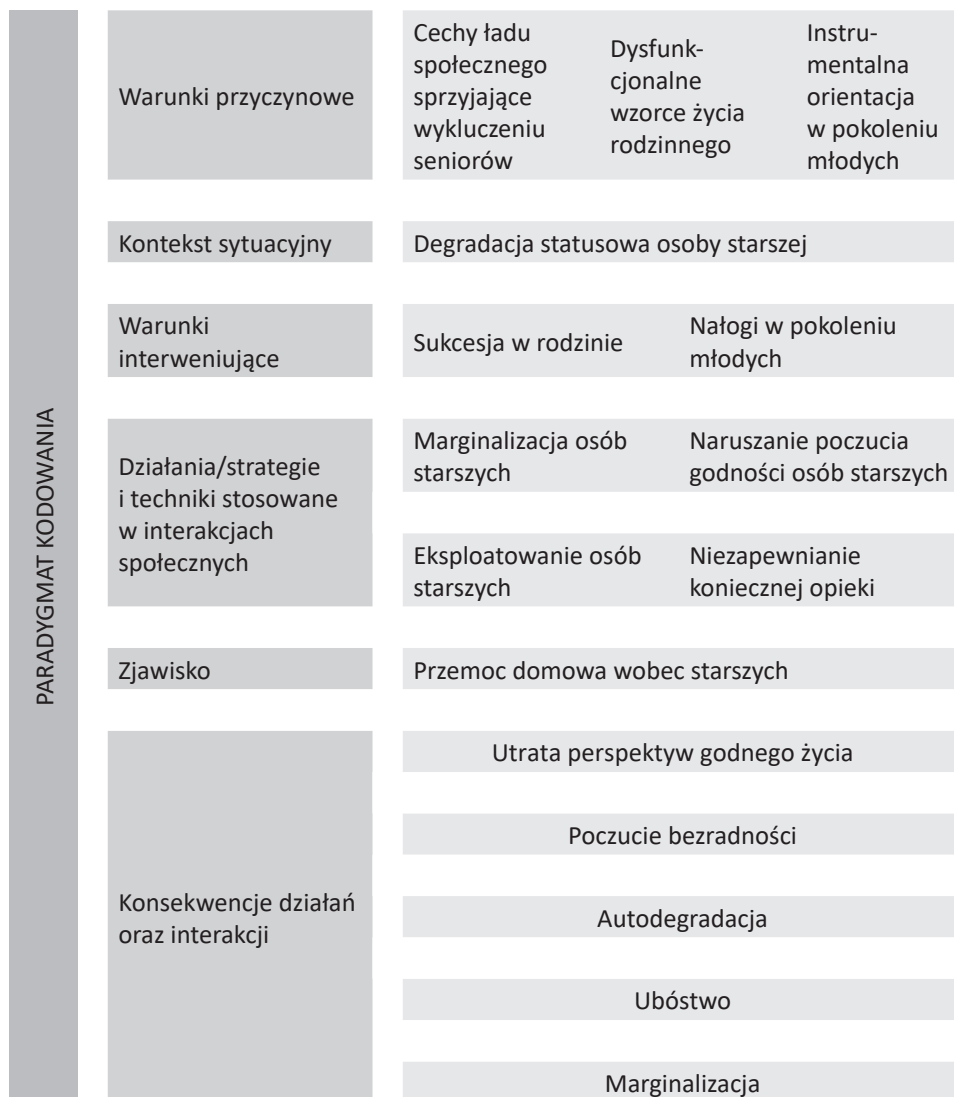
Tabela 9
Tablica kodowania selektywnego – kategoria: marginalizowanie osób starszych

Zapisy źródłowe	Własności
Ignorowanie potrzeb osób starszych Nierespektowanie potrzeb starszych ludzi Znieczulica Brak akceptacji	Ignorowanie potrzeb
Odizolowanie Izolowanie osoby starszej	Separacja od otoczenia społecznego
Odsuwanie od wspólnych decyzji Starsze osoby mogą przeszkadzać Wyjazd na wczasy – rodzice do domu opieki Niedopuszczanie do wnuków	Separowanie z życia rodziny

Źródło: Badanie własne.

Ujmując syntetycznie dotychczasowe ustalenia, widać, że efekt jakościowej analizy zgromadzonego materiału przedstawia poniższy schemat porządkujący – w oparciu o paradygmat kodowania – poszczególne kategorie analityczne w układ związków między czynnikami kondensującymi zjawisko przemocy oraz jego aktami, a także konsekwencjami. O ile warunki przyczynowe, kontekst sytuacyjny, warunki interweniujące, działania, strategie i techniki stosowane w interakcjach społecznych zostały już scharakteryzowane, o tyle jedna z ujętych w schemacie konsekwencji działań oraz interakcji, marginalizacja, domaga się bardziej szczegółowego ujęcia. Zjawisko to, będąc w związku z pozostałymi, stanowi – jak wynika z badania – jedną z najbardziej złożonych i zarazem dojmujących konsekwencji doświadczania krzywd ze strony bliskich i życia w rodzinie z problemem przemocy. Marginalizacja oznacza utratę przez seniora jego dotychczasowego znaczenia w rodzinie. Doznaje on przykrego uczucia by-

cia niepotrzebnym, utraty wartości swego doświadczenia życiowego, swoich osiągnięć, swojej osobistej godności. Takie osoby zostają wykluczone z uczestnictwa w procesie podejmowania istotnych decyzji, z uczestnictwa w niektórych (a niejednokrotnie nawet wszystkich) rodzinnych formach spędzania wolnego czasu, a także przynajmniej części wydarzeń rodzinnych, takich jak np. obchody świąt (Galor, Goryńska-Bittner, Kalinowski, 2014).

Rysunek 2. Przemoc domowa wobec seniorów – układ czynników zjawiska.

Źródło: Opracowanie własne.

Marginalizacja rozpoczyna się zwykle od jakiegoś względnie trwałego faktu w życiu jednostki, który w taki sposób oddziałuje na dotychczasowe jej funkcjonowanie w rzeczywistości społecznej, że zyskuje ona w tej rzeczywistości nowe oblicze – znacznie różniące się lub niemal zupełnie nieprzystające do dotychczasowego (Terelak, Kołodziejczak, 2014). W przypadku seniorów są to np. przekazanie młodym tytułu własności gospodarstwa rolnego, pogorszenie stanu zdrowia, uzależnienie młodych od substancji psychoaktywnych. W życiu części seniorów takie wydarzenie zachodzi na tle szczególnych okoliczności – obecnych w ich rodzinach oraz szerszej rozumianym otoczeniu społecznym – takich jak: powszechne przekonanie o przypisanym wiekowi senioralnemu „trudnym losie”, nasycone negatywnymi emocjami wzorce życia rodzinnego, znaczące zorientowanie młodych na maksymalizację korzyści finansowych oraz będąca swoistym zwieńczeniem wymienionych, ale również stanowiąca kolejny czynnik sprawczy, postępująca degradacja statusowa seniora w rodzinie. W życiu seniorów pozostających w swojej matni wymienionych czynników coraz częściej pojawiają się ze strony członków ich rodzin szczególne działania, a nawet swoiste strategie interakcyjne, które posiadają wszelkie znamiona przemocy. Jak wynika z analizy wywiadów, doświadczane poczucie ograniczenia dotychczasowych możliwości, jak również odczuwalna utrata statusu oraz doświadczane krzywdy, powodują narastające poczucie bezradności i strachu przed nieodwracalnością dokonujących się przemian. Utrwalenie zaistniałej sytuacji prowadzi do wykrystalizowania odpowiadających jej wzorów funkcjonowania w rodzinie (a także w szerszym otoczeniu społecznym), sprowadzających się do coraz częstszego przyjmowania postawy wycofania, będącego wyrazem utraty wszelkich nadziei na osłabienie lub „wygaszenie” uruchomionych sił marginalizacji, prowadzących ku bankructwu wiary w siebie, wiary w odmianę „złego losu”, ku kryzysowi tożsamości.

Zmarginalizowanie sprowadzające się do sytuacji, w której osoba doświadczająca go nie jest uwzględniana lub wręcz jest pomijana w myśleniu o partnerstwie, albo staje się kimś, o kogo uczestnictwie (czy prawach do uczestnictwa) w życiu rodziny się zapomina, zostaje niejako „przypieczone” przez brak właściwej reakcji otoczenia społecznego, a także przez utratę perspektyw godnego życia oraz poczucie bezradności i wreszcie autodegradację, a nadto popadnięcie w ograniczające możliwości samodzielnego działania bądź wręcz zagrażające egzystencji ubóstwo.

Dyskusja

Wśród licznie realizowanych na świecie badań nad PD wobec osób starszych wyraźnie zaznacza się nurt badań jakościowych. Znaczna część badań koncentruje się na analizie sposobów postrzegania i odczuwania krzywdy oraz interpretacji sytuacji występowania PD (Meyer, Lasater, Garcia-Moreno, 2019). W tym sensie prezentowane badanie

poszerza obszar opisu oraz wyjaśniania PD wobec seniorów w wymiarze warunków przyczynowych jej występowania, charakteru i specyfiki aktów przemocy, jako wyniku określonych procesów interakcyjnych między ofiarą i sprawcą, oraz konsekwencji odczuwanych przez ofiary.

Zidentyfikowane kategorie analityczne sytuacji osób starszych doświadczających PD posiadają charakter układu wielopoziomowego. Mamy tu do czynienia zarówno z: 1) oddziaływaniami w postaci technik interakcyjnych tworzących konkretne akty przemocy, jak i z 2) wypracowanymi w rodzinach, transmitowanymi międzygeneracyjnie wzorami postępowania członków rodzin wobec siebie, jak również istniejącymi układami wzorów społeczno-kulturowych organizujących życie lokalnej społeczności (instytucje lokalne, relacje sąsiedzkie, organizacje społeczne, grupy wsparcia), 3) i wreszcie – w najszerszym zakresie – cechami systemu społecznego, w którym te społeczności funkcjonują (normy prawa, polityka społeczna, system kontroli społecznej, istniejące wzory układu społecznych ról płciowych, organizacja pozycji osób starszych w porządku społecznym). Paradygmat kodowania pozwala na uchwycenie relacji między kategoriami wyróżnionymi w analizie, dzięki czemu tworzą one układ wzajemnie powiązanych elementów. W tym zakresie zaprezentowana konfiguracja odpowiada ujęciu znanemu jako *Socio-Ecological Framework for Elder Abuse* (Teaster, Roberto, Dugar, 2006; Teaster, 2017).

W wymiarze warunków przyczynowych oraz kontekstów sprzyjających występowaniu PD wobec seniorów przeprowadzone analizy pozwoliły wyróżnić cztery kategorie, które zostały scharakteryzowane poprzez ich nasycenie teoretyczne własnościami ujawniającymi się w toku selektywnego opracowywania zgromadzonego materiału empirycznego.

Kategoria *cechy ładu społecznego sprzyjające wykluczeniu seniorów*, sygnująca swoisty syndrom kultury reprodukcji przemocy, obrazuje – jak należy przyjąć – kluczową strukturalną podstawę dla opisywanych w literaturze kulturowych i społecznych warunków dopuszczających przemoc czy obecność społecznych norm nakazujących jej ukrywanie, takich jak np. przyjmowanie roli ofiary dla dobra rodziny (Grunfeld, Larsson, Mackay, Hotch, 1996; Nahmiash, 2002; Buchbinder, Band-Winterstein, 2003; Zink, Regan, Jacobson, Pabst, 2003; Band-Winterstein, Eisikovits, 2009; Band-Winterstein, 2012; Band-Winterstein, Smeloy, Avieli, 2014; Band-Winterstein, 2015; Smith, 2015; Bhatia, Soletti, 2019). Z wywiadów przeprowadzonych z seniorkami wyłania się charakterystyczne przekonanie o nieuchronności utraty przez starych ludzi ich dawnej pozycji w rodzinie i w społeczności jako w pewien sposób naturalnej kolei rzeczy, co nakazuje godzić się ze „złym losem”, w tym z życiem w sytuacji przemocy (Buchbinder, Band-Winterstein, 2003). Szczególny wydźwięk mają tu przekonania na temat międzygeneracyjnej ciągłości zjawiska przemocy w rodzinie (Pollak, 2004). W wywiadach podkreślano, że bardzo często jest ona reprodukowana (jako swoisty schemat

życia rodzinnego) w kolejnym pokoleniu oraz przenoszona z dzieci (dawne ofiary) na starych rodziców. W kontekście uwarunkowań strukturalnych należy zwrócić uwagę na obszerną sferę relacji między krzywdzonymi seniorami a instytucjami wsparcia. Ich mniejsza dostępność na obszarach wiejskich (Dimah, Dimah, 2003) lub niewystarczająca odzew na symptomy występującej przemocy, w połączeniu ze wstydem i obniżoną samooceną ofiar, skutkują brakiem rozpoznania przemocy (Roberto, Brossoie, McPherson, Pulsifer, Brown, 2013; Lazenbatt, Devaney, 2014; McCleary-Sills i in., 2016).

Aspekt mikrospołeczny czynników i uwarunkowań PD, charakteryzowany w licznych opracowaniach, konstytuowany jest przez uwarunkowania indywidualne i wewnątrzrodzinne (głównie przemocy między partnerami – *intimate partner violence*, choć nie wyłącznie) ujawnia się nade wszystko w generujących przemoc nieprawidłowościach interakcji między członkami rodzin (Nahmiash, 2002; Roberto, Brossoie, McPherson, Pulsifer, Brown, 2013; Lazenbatt, Devaney, 2014; Yan, 2015; Fox, Corr, Gadd, Sim, 2016; Kołodziejczak, Terelak, Bulsa, 2019; Liu, Hu, 2021). W prezentowanym badaniu kontekst ten wyrażają właściwości kategorii analitycznej: *dysfunkcjonalne wzorce życia rodzinnego*. Odnoszą się one do wymiaru kontaktu emocjonalnego między członkami rodziny, przeszłych sytuacji obecnych w pamięci rodziny oraz specyfiki wieku starszego, związanej z uciążliwościami funkcjonowania seniorów. Charakter tych spatologizowanych interakcji jest na tyle różnorodny, że można tu mówić o jawisku poliwiktyimizacji (Ramsey-Klawnsnik, 2017; Teaster, 2017).

Dodatkowo istotne znaczenie mają obecne w kulturze młodego pokolenia postawy konsumpcyjne oraz nastawienie na szybkie, niewymagające wysiłku osiągnięcie celów (Rindfleisch, Burroughs, Denton, 1997; Stark, 2007). Treści te pojawiły się w prezentowanym badaniu w ramach kategorii *instrumentalna orientacja życiowa w pokoleniu młodych*, wyrażającej się w materialistycznych i roszczeniowych postawach młodszych domowników oraz postrzeganiu starszych członków rodziny jako osób nieatrakcyjnych. Ta orientacja młodych skutkuje przemocą, gdy zaistnieją okoliczności związane z *sukcesją i nałogami w rodzinie*. Koncentrują się tu czynniki związane z nadużywaniem substancji psychoaktywnych przez osoby stosujące przemoc wobec starszych (Nahmiash, 2002), jak również zagadnienia związane z dziedziczeniem majątku, co sprowadza stosunek młodszych sprawców przemocy (zwykle dzieci, wnuki i/lub ich małżonkowie) wobec starszych do postaw opartych na egoistycznej kalkulacji ekonomicznej (Nahmiash, 2002; Buchbinder, Band-Winterstein, 2003; Chane, Adamek, 2015a, 2015b).

W wymiarze subiektywnego doświadczania aktów i form PD z wypowiedzi uczestniczek badania wygenerowane zostały cztery kategorie analityczne: niezapewnienie koniecznej opieki, eksploatawanie osób starszych, naruszanie poczucia godności osób starszych, marginalizowanie osób starszych. Właściwości tych kategorii, wyłaniające się z narracji uczestniczek badania, uświadamiają, jak duże znaczenie mają dla nich

(oraz dla seniorów płci męskiej) zaniedbania ze strony członków ich rodzin, zarówno pasywne, jak i aktywne. Konstatację tę traktować należy jako głos w dyskusji nad istotą PD wobec senierek (Brownell, 2014).

Starsze kobiety zwykle łączą doświadczanie PD z obniżonym dobrostanem psychofizycznym (Band-Winterstein, Eisikovits, 2010; McGarry, Ali, Hinchliff, 2017; McGarry, Simpson, Hinchliff-Smith, 2011; McGarry, Simpson, Mansour, 2010; Eisikovits, Band-Winterstein, 2015). Jak wynika z analizy, ważną konsekwencją doświadczania PD przez osoby starsze jest poczucie bezradności w sytuacji utrwalającej równocześnie proceder. Aspekt ten opisywany jest również przez innych badaczy, zwłaszcza w odniesieniu do PD wobec starszych kobiet (Grunfeld, Larsson, Mackay, Hotch, 1996; Band-Winterstein, 2015; Meyer, Lasater, Garcia-Moreno, 2019). Posiada on na tyle szczególne znaczenie, że obniża zdolność do podejmowania działań obronnych (Walker, 2012, 2016). Jako element szerzej pojmowanych właściwości PD poczucie bezradności będąc konsekwencją doświadczania przemocy ze strony bliskich, wpisuje się w mechanizm wypychania seniorów na margines życia rodzinnego oraz społecznego w środowisku lokalnym, skutkujący ich trwałą marginalizacją (Ferreira, Lindgren, 2008), sankcjonowaną z jednej strony przez istniejące w społeczeństwie wzory kultury degradujące pozycję seniora, z drugiej zaś – przez ograniczoną wydolność systemu przeciwdziałania PD (Terelak, Klepajczuk, Kołodziejczak, 2010; Yan, 2015; Bhatia, Soletti, 2019).

Bibliografia

- Band-Winterstein, T. (2012). Narratives of aging in intimate partner violence: The double lens of violence and old age [Narracje o starzeniu się w obliczu przemocy ze strony partnera: Podwójna soczewka przemocy i starości]. *Journal of Aging Studies*, 26(4), 504–514. DOI: 10.1016/j.jaging.2012.07.003.
- Band-Winterstein, T. (2015). Aging in the shadow of violence: A phenomenological conceptual framework for understanding elderly women who experienced life-long IPV [Starzenie się w cieniu przemocy: Fenomenologiczne ramy koncepcyjne umożliwiające zrozumienie starszych kobiet, które doświadczyły przemocy partnerskiej przez całe życie]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 27(4–5), 303–327. DOI: 10.1080/08946566.2015.1091422.
- Band-Winterstein, T., Eisikovits, Z. (2009). „Aging out” of violence: The multiple faces of intimate violence over the life span [„Starzenie się” przemocy: Różne oblicza przemocy intymnej na przestrzeni życia]. *Qualitative Health Research*, 19(2), 164–180. DOI: 10.1177/1049732308329305.
- Band-Winterstein, T., Eisikovits, Z. (2010). Towards phenomenological theorizing about old women abuse [Ku fenomenologicznej teoretyzacji na temat molestowania

- wania starszych kobiet]. *Ageing International*, 35(3), 202–214. DOI: 10.1007/s12126-010-9067-y.
- Band-Winterstein, T., Smeloy, Y., Avieli, H. (2014). Shared reality of the abusive and the vulnerable: The experience of aging for parents living with abusive adult children coping with mental disorder [Wspólna rzeczywistość osób dokonujących przemocy i bezbronnych: Doświadczenie starzenia się rodziców mieszkających z dorosłymi dziećmi, które stosowały przemoc i zmagaly się z zaburzeniami psychicznymi]. *International Psychogeriatrics*, 26(11), 1917–1927. DOI: 10.1017/S1041610214001495.
- Bhatia, P., Soletti, A. B. (2019). Hushed voices: Views and experiences of older women on partner abuse in later life [Przyciszone głosy: Poglądy i doświadczenia starszych kobiet na temat molestowania przez partnerów w późniejszym życiu]. *Ageing International*, 44(1), 41–56. DOI: 10.1007/s12126-018-9331-0.
- Brownell, P. (2014). Neglect, abuse and violence against older women: Definitions and research frameworks [Zaniedbanie, nadużycie i przemoc wobec starszych kobiet: Definicje i ramy badawcze]. *South Eastern European Journal of Public Health*, 1. DOI: 10.56801/seejph.vi.20.
- Buchbinder, E., Band-Winterstein, T. (2003). “Like a wounded bird”: Older battered women’s life experiences with intimate violence [„Jak zraniony ptak”: Starszych kobiet doświadczenia z przemocą intymną]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 15(2), 23–44. DOI: 10.1300/J084v15n02_02.
- Chane, S., Adamek, M. (2015a). Factors contributing to elder abuse in Ethiopia [Czynniki przyczyniające się do przemocy wobec starszych w Etiopii]. *The Journal of Adult Protection*, 17(2), 99–110. DOI: 10.1108/JAP-07-2014-0026.
- Chane, S., Adamek, M. E. (2015b). “Death is better than misery”: Elders’ accounts of abuse and neglect in Ethiopia [„Śmierć jest lepsza niż nędza”: Relacje starszych o molestowaniu i zaniedbaniu w Etiopii]. *The International Journal of Aging and Human Development*, 82(1), 54–78. DOI: 10.1177/0091415015624226.
- Dimah, K. P., Dimah, A. (2003). Elder abuse and neglect among rural and urban women [Nadużycia oraz zaniedbania wobec kobiet z miast i wsi]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 15(1), 75–93.
- Dziechciaż, M., Filip, R. (2014). Biological, psychological and social determinants of old age: Bio-psycho-social aspects of human aging [Biologiczne, psychologiczne i społeczne uwarunkowania starości: Bio-psycho-społeczne aspekty starzenia się człowieka]. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 21(4), 835–838. DOI: 10.5604/12321966.1129943.
- Eisikovits, Z., Band-Winterstein, T. (2015). Dimensions of suffering among old and young battered women [Wymiary cierpienia wśród starszych i młodszych kobiet krzywdzonych]. *Journal of Family Violence*, 30(1), 49–62. DOI: 10.1007/s10896-014-9655-9.

- Ferreira, M., Lindgren, P. (2008). Elder abuse and neglect in South Africa: A case of marginalization, disrespect, exploitation and violence [Znęcanie się i zaniedbywanie osób starszych w Republice Południowej Afryki: Przypadek marginalizacji, braku szacunku, wyzysku i przemocy]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 20(2), 91–107. DOI: 10.1080/08946560801974497.
- Flury, M., Nyberg, E., Riecher-Rössler, A. (2010). Domestic violence against women: Definitions, epidemiology, risk factors and consequences [Przemoc domowa wobec kobiet: Definicje, epidemiologia, czynniki ryzyka i konsekwencje]. *Swiss Medical Weekly*, 2(140), w13099. DOI: 10.4414/smw.2010.13099.
- Fox, C. L., Corr, M. L., Gadd, D., Sim, J. (2016). Evaluating the effectiveness of domestic abuse prevention education: Are certain children more or less receptive to the messages conveyed? [Ocena skuteczności edukacji w zakresie zapobiegania przemocy domowej: Czy niektóre dzieci są bardziej lub mniej otwarte na przekazywane komunikaty?]. *Legal and Criminological Psychology*, 21(1), 212–227. DOI: 10.1111/lcrp.12046.
- Galor, Z., Goryńska-Bittner, B., Kalinowski, S. (red.). (2014). *Życie na skraju: Marginesy społeczne wielkiego miasta*. Bielefeld – Poznań: Societas Pars Mundi Publishing, Obywatelski Instytut Monitoringu i Rekomendacji.
- Garfinkel, H. (2020). *Common sense knowledge of social structures (1959): A paper distributed at the session on the Sociology of Knowledge, Fourth World Congress of Sociology, Stresa, Italy, September 12, 1959* [Zdroworozsądkowa wiedza struktur społecznych (1959)]. Siegen: Media of Cooperation. DOI: 10.25819/ubsi/685.
- Glaser, B. G., Strauss, A. L. (2006). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research* [Odkrycie teorii ugruntowanej: Strategie badań jakościowych]. New Brunswick – London: Aldine Transaction.
- Gomes, A. (2020). *Domestic violence: Abuse and protection* [Przemoc domowa: Nadużycie i ochrona], 1–5. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/343588011_EFFECTS_OF_DOMESTIC_VIOLENCE_ON_CHILDREN.
- Grunfeld, A. F., Larsson, D. M., Mackay, K., Hotch, D. (1996). Domestic violence against elderly women [Przemoc domowa wobec starszych kobiet]. *Canadian Family Physician*, 42, 1485–1493.
- Hope, S. J. (2020). Traditional values and domestic violence: An examination of older women's attitudes and the ability to care for oneself [Tradycyjne wartości i przemoc domowa: Badanie postaw starszych kobiet i zdolności do dbania o siebie]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 32(5), 471–88. DOI: 10.1080/08946566.2020.1830216.
- Kleinschmidt, K. C. (1997). Elder abuse: A review [Nadużycia wobec starszych: Przegląd literatury]. *Annals of Emergency Medicine*, 30, 463–472. Pobrane z: [https://www.annemergmed.com/article/S0196-0644\(97\)70006-4/fulltext](https://www.annemergmed.com/article/S0196-0644(97)70006-4/fulltext).
- Kołodziejczak, S., Terelak, A., Balsa, M. (2019). Domestic violence against seniors in rural areas of West Pomerania, Poland [Przemoc domowa wobec seniorów na

- obszarach wiejskich Zachodniego Pomorza, Polska]. *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 26(1), 92–96. DOI: 10.26444/aaem/92208.
- Konecki, K. (2000). *Studia z metodologii badań jakościowych: Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, J. A., Zwi, A. B., Lozano, R. (red.). (2002). *World report on violence and health* [Światowy raport o przemyocy i stanie zdrowia]. Geneva: World Health Organization.
- Lazenbatt, A., Devaney, J. (2014). Older women living with domestic violence: Coping resources and mental health and wellbeing [Starsze kobiety żyjące z przemocą domową: Zasoby do radzenia sobie a zdrowie i dobre samopoczucie psychiczne]. *Journal of Clinical Nursing*, 1(1), 10–22.
- Liu, Y., Hu, F. (2021). Elder abuse in life stories: A qualitative study on rural Chinese older people [Nadużycia wobec starszych w opowieściach życiowych: Badanie jakościowe wśród starszych Chińczyków z obszarów wiejskich]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 33(3), 1–15. DOI: 10.1080/08946566.2021.1934768.
- Luzny, J., Jurickova, L. (2012). Prevalence of elder abuse and neglect in seniors with psychiatric morbidity – example from central Moravia, Czech Republic [Częstość występowania przemyocy i zaniedbywania wśród seniorów z chorobami psychicznymi – przykład ze środkowych Moraw, Czechy]. *Iranian Journal of Public Health*, 41(8), 27–32.
- Marshall, L. L. (1992a). Development of the severity of violence against women scales [Rozwój skali nasilenia przemyocy wobec kobiet]. *Journal of Family Violence*, 7(2), 103–121. DOI: 10.1007/BF00978700.
- Marshall, L. L. (1992b). The severity of violence against men scales [Skala nasilenia przemyocy wobec mężczyzn]. *Journal of Family Violence*, 7(3), 189–203. DOI: 10.1007/BF00979027.
- Mazur, J. (2002). *Przemoc w rodzinie: Teoria i rzeczywistość*. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
- McCleary-Sills, J., Namy, S., Nyoni, J., Rweyemamu, D., Salvatory, A., Steven, E. (2016). Stigma, shame and women’s limited agency in help-seeking for intimate partner violence [Piętno, wstyd i ograniczona sprawczość kobiet w poszukiwaniu pomocy w przypadku przemyocy ze strony partnera]. *Global Public Health*, 11(1–2), 224–235. DOI: 10.1080/17441692.2015.1047391.
- McGarry, J., Ali, P., Hinchliff, S. (2017). Older women, intimate partner violence and mental health: A consideration of the particular issues for health and healthcare practice [Starsze kobiety, przemoc ze strony partnera i zdrowie psychiczne: Rozważenie konkretnych zagadnień związanych ze zdrowiem i praktyką zdrowotną]. *Journal of Clinical Nursing*, 26(15–16), 2177–2191. DOI: 10.1111/jocn.13490.
- McGarry, J., Simpson, C., Hinchliff-Smith, K. (2011). The impact of domestic abuse for older women: A review of the literature [Oddziaływanie przemyocy domowej

- wobec starszych kobiet: Przegląd literatury]. *Health & Social Care in the Community*, 19(1), 3–14. DOI: 10.1111/j.1365-2524.2010.00964.x.
- McGarry, J., Simpson, C., Mansour, M. (2010). How domestic abuse affects the wellbeing of older women [Jak przemoc domowa uderza w dobre samopoczucie starszych kobiet]. *Nursing Older People*, 22(5), 33–37. DOI: 10.7748/nop2010.06.22.5.33.c7795.
- Meyer, S. R., Lasater, M. E., Garcia-Moreno, C. (2019). Violence against older women: A protocol for a systematic review of qualitative literature [Przemoc wobec starszych kobiet: Protokół systematycznego przeglądu literatury jakościowej]. *BMJ Open*, 9(5), e028809. DOI: 10.1136/bmjopen-2018-028809.
- Michalska, S. (2020). *Struktura społeczna a zmiany ról społecznych kobiet wiejskich*. Warszawa: IRWIR PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mossakowska, M., Więcek, A., Błędowski, P. (2012). Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce. Poznań: Termedia Wydawnictwa Medyczne.
- Nahmias, D. (2002). Powerlessness and abuse and neglect of older adults [Bezsilność, znęcanie się i zaniedbywanie osób starszych]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 14(1), 21–47. DOI: 10.1300/J084v14n01_02.
- Opinion of the European Economic and Social Committee on ‘Elder abuse’ [Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie „Znęcania się nad osobami starszymi”]. (2008). Pobrane z: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:044:0109:0114:EN:PDF>.
- Podnieks, E., Anetzberger, G. J., Wilson, S. J., Teaster, P. B., Wangmo, T. (2010). WorldView environmental scan on elder abuse [WorldView środowiskowe rozpoznanie nadużyć wobec starszych]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 22(1–2), 164–179. DOI: 10.1080/08946560903445974.
- Pollak, R. A. (2004). An intergenerational model of domestic violence [Międzypokoleniowy model przemocy domowej]. *Journal of Population Economics*, 17(2), 311–329. DOI: 0.1007/s00148-003-0177-7.
- Ramsey-Klawnsnik, H. (2017). Older adults affected by polyvictimization: A review of early research [Osoby starsze dotknięte poliwytylizacją: Przegląd wczesnych badań]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 29(5), 299–312. DOI: 10.1080/08946566.2017.1388019.
- Reichenbach, H. (1938). *Experience and prediction: An analysis of the foundations and the structure of knowledge* [Doświadczenie i przewidywanie: Analiza podstaw i struktury władzy]. Chicago: University of Chicago Press.
- Rindfleisch, A., Burroughs, J. E., Denton, F. (1997). Family structure, materialism, and compulsive consumption [Struktura rodziny, materializm i kompulsywna konsumpcja]. *Journal of Consumer Research*, 23(4), 312–25. DOI: 10.1086/209486.

- Roberto, K. A., Brossoie, N., McPherson, M. C., Pulsifer, M. B., Brown, P. N. (2013). Violence against rural older women: Promoting community awareness and action [Przemoc wobec starszych kobiet na obszarach wiejskich: Promowanie świadomości i działań w społeczności]. *Australasian Journal on Ageing*, 32(1), 2–7. DOI: 10.1111/j.1741-6612.2012.00649.x.
- Rorat, J., Szelań-Sikora, A., Gródek-Szostak, Z. (2016). Traditional and new women's roles in rural areas [Tradycyjne i nowe role kobiet na obszarach wiejskich]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, 2, 99–106. DOI: 10.15576/PDGR/2016.2.99.
- Schwalbe, M. L., Mason-Schrock, D. (1996). Identity work as group process [Praca nad tożsamością jako proces grupowy]. *Advances in Group Processes*, 13, 113–147.
- Slabbert, I., Green, S. (2014). Types of domestic violence experienced by women in abusive relationships [Rodzaje przemocy domowej doświadczanej przez kobiety będące w związkach opartych na przemocy]. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 49(2), 234–247. DOI: <https://doi.org/10.15270/49-2-67>.
- Smith, J. R. (2015). Expanding constructions of elder abuse and neglect: Older mothers' subjective experiences [Rozszerzające się konstrukcje przemocy i zaniedbania osób starszych: Subiektywne doświadczenia starszych matek]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 27(4–5), 328–355. DOI: 10.1080/08946566.2015.1082527.
- Stark, E. (2007). *Coercive control: How men entrap women in personal life* [Kontrola z przymusu: Jak mężczyźni usidlają kobiety w życiu osobistym]. New York: Oxford University Press.
- Szukalski, P. (2015). Dyskryminacja ze względu na wiek jako bariera jakości życia seniorów. *Space – Society – Economy*, 14, 11–23. DOI: 10.18778/1733-3180.14.01.
- Teaster, P. B. (2017). A framework for polyvictimization in later life [Ramy poliwyktyimizacji w późniejszym życiu]. *Journal of Elder Abuse & Neglect*, 29(5), 289–298. DOI: 10.1080/08946566.2017.1375444.
- Teaster, P. B., Roberto, K. A., Dugar, T. A. (2006). Intimate partner violence of rural aging women [Przemoc intymna ze strony partnera starzejących się kobiet na obszarach wiejskich]. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 55(5), 636–648. DOI: 10.1111/j.1741-3729.2006.00432.x.
- Terelak, A., Kołodziejczak, S. (2012). *Praca za granicą w świadomości emigrantów zarobkowych z województwa zachodniopomorskiego*. Szczecin: Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe ZAPOL.
- Terelak, A., Kołodziejczak, S. (2014). Zagraniczna emigracja zarobkowa w warunkach marginalizacji. W: Z. Galor, B. Goryńska-Bittner, S. Kalinowski (red.), *Życie na skraju: Marginesy społeczne wielkiego miasta* (ss. 667–682). Bielefeld –Poznań: Societas Pars Mundi Publishing, Obywatelski Instytut Monitoringu i Rekomendacji.
- Terelak, A., Kołodziejczak, S. (2023). Złożoność zjawiska przemocy domowej wobec starszych kobiet na obszarach wiejskich: Charakterystyka współwystępowania

- form przemocy i relacji między sprawcami a ofiarami. *Wychowanie w Rodzinie*, 30(1), 249–282. DOI: 10.61905/wwr/175106.
- Terelak, A., Klepajczuk, B., Kołodziejczak, S. (2010). *Zintegrowane działanie wobec przemocy w rodzinie: Poradnik tworzenia Gminnych Zespołów Interdyscyplinarnych*. Szczecin: Agencja Reklamowa Madison.
- United Nations Economic Commission for Europe. (2013). Abuse of older persons [Wykorzystywanie osób starszych]. *UNECE Policy Brief on Ageing*, 14. Pobrane z: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/Policy_briefs/ECE-WG-14.pdf.
- Walker, L. (2012). Battered women syndrome and self-defense [Syndrom maltretowanej kobiety a samoobrona]. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*, 6(2), 321–334.
- Walker, L. (2016). *The battered woman syndrome* [Syndrom maltretowanej kobiety]. New York: Springer Publishing Company.
- Yan, E. (2015). Elder abuse and help-seeking behavior in elderly Chinese [Przemoc wobec osób starszych i zachowania związane z poszukiwaniem pomocy przez starszych Chińczyków]. *Journal of Interpersonal Violence*, 30(15), 2683–2708. DOI: 10.1177/0886260514553628.
- Zink, T., Regan, S., Jacobson, C. J., Pabst, S. (2003). Cohort, period, and aging effects: A qualitative study of older women's reasons for remaining in abusive relationships [Kohorta, okres i skutki starzenia się: Jakościowe badanie powodów pozostawania starszych kobiet w związkach, w których stosowano przemoc]. *Violence Against Women*, 9(12), 1429–1441. DOI: 10.1177/1077801203259231.
- Znaniecki, F. (1927). The object-matter of sociology [Przedmiot socjologii]. *American Journal of Sociology*, 32(4), 529–584.
- Zwoliński, A. (2015). Cultural basis on violence against the elderly [Kulturowe podstawy przemocy wobec osób starszych]. W: K. Jagielska, J. Łukasik, N. Piłkuła (red.), *Violence against the elderly: Challenges – research – action* (ss. 27–46). Toronto: European Association of Schools of Social Work.